

САША МИХАЈЛОВ

ДОМ САВЕЗА
НАБАВЉАЧКИХ ЗАДРУГА
ДРЖАВНИХ СЛУЖБЕНИКА

Први видови задружног организовања у Европи јавили су се средином 19. века, пре свега занатлија, а потом и земљорадника.¹ Нагли развој задругарства, ширење задружних идеја и настанак задруга подстакли су друштвено-економски услови с краја 19. века. У Србији су седамдесетих година 19. века осетно слабиле породичне задруге, а с њима и ригидна патријархалност и еснафски систем, на чијим принципима је било организовано занатство.² С друге стране, убрзан развој новчане привреде све више је упућивао сељаке да се од натуралне окрену робној производњи. У таквим околностима, услед неповољних пореских и фискалних услова, као и неродних година, задруге су постале неопходан услов постојања села и сељаштва. На њихово оснивање утицали су учени Срби у другој половини 19. века, пре свих Светозар Марковић, а потом и многи носиоци задружних идеја и савременици настајања задруга на нашим просторима – Драгиша Лапчевић, Адам Богосављевић, Михаило Аврамовић. Поред тога, Србија је била и један од оснивача Међународног задружног савеза у Лондону, основаног исте године када и Задружни савез Србије.³

Развоју задругарства код нас обележје је дао највећи српски задружни организатор Михаило Аврамовић,⁴ оснивач Прве кредитне земљорадничке задруге 1894. године у селу Вранову код Смедерева. Његовим залагањем донет је 1898. године закон којим је регулисана ова област – Закон о занатским и земљорадничким задругама, чиме су се стекли услови за њихово развијање на територији целе земље.⁵ На основу одредби овог закона, све задруге су морале бити учлањене у Задружни савез Србије, који је на тај начин уживао монополни положај. Задружни савез Србије, основан 1895. године као Главни савез српских земљорадничких задруга, представљао је асоцијацију, на чијем је челу преко тридесет година био управо Михаило Аврамовић.

На нашем подручју најбрже су напредовале кредитне задруге,⁶ које спадају у најстарије задружне облике. Тако се већ 1897. године указала потреба за стварањем њихове централе у Савезу српских земљорадничких задруга у Београду, који се могао посветити ширењу задругарске идеје, с обзиром на то да је уживао потпуно поверење у свим круговима и да је био дистанциран од свих политичких утицаја. Управа Савеза је пропагирала чисту задружну идеологију и исправне пословне методе, а Савез је добијао и одређену редовну субвенцију од државе. Кредитне задруге омогућиле су и настанак првих стамбених задруга у Београду осамдесетих година 19. века.

Иако су у Србији у највећем броју осниване земљорадничке задруге, вишедеценијску традицију имали су и други облици задружног организовања. Набављачке задруге јављају се седамдесетих година 19. века, у време ангажовања Светозара Марковића, када се оснива Прва дружина за потрошњу у Београду, односно прва Потрошачка дружина,⁷ организована на принципу самопомоћи с минималним уделитема. Ова задруга је услед неповољних економских услова била кратког века. У већем броју набављачке задруге почеле су да се оснивају почетком прошлог века, првенствено у сеоским срединама, а тек касније и по градовима. Повод за њихово оснивање била је веома висока цена намирница у трговинама, те су осниване задруге како би својим члановима набављале животне намирнице и средства за производњу по веома повољним ценама. У прво време у градовима су се оснивале задруге само у области државног службеништва, потпомагане и бенефициране државним средствима.⁸

Завршетком Првог светског рата и стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, организовано задругарство је било међу првим институцијама које су се ујединиле у једно тело, основавши 1919. године Главни задружни савез у Београду, заснован на поштовању основних начела задругарства: узајамне помоћи и солидарности. У том савезу најзначајније место заузимале су кредитне, а одмах после њих потрошачко-набављачке задруге. Поред земљорадничких набављачких задруга, постојао је и већи број конзумних и чиновничких, док је најмање било продавачких и произвођачких задруга. У периоду између два светска рата, потрошачко задругарство се развијало одвојено у руралним и урбаним подручјима, а снабдевање становништва робом широке потрошње била је претежна делатност набавно-продајних задруга.⁹

Почетком двадесетих година прошлог века значајнију позицију почео је да заузима Савез набављачких задруга државних службеника. Основан је 1921. године на иницијативу тадашњег министра финансија Косте

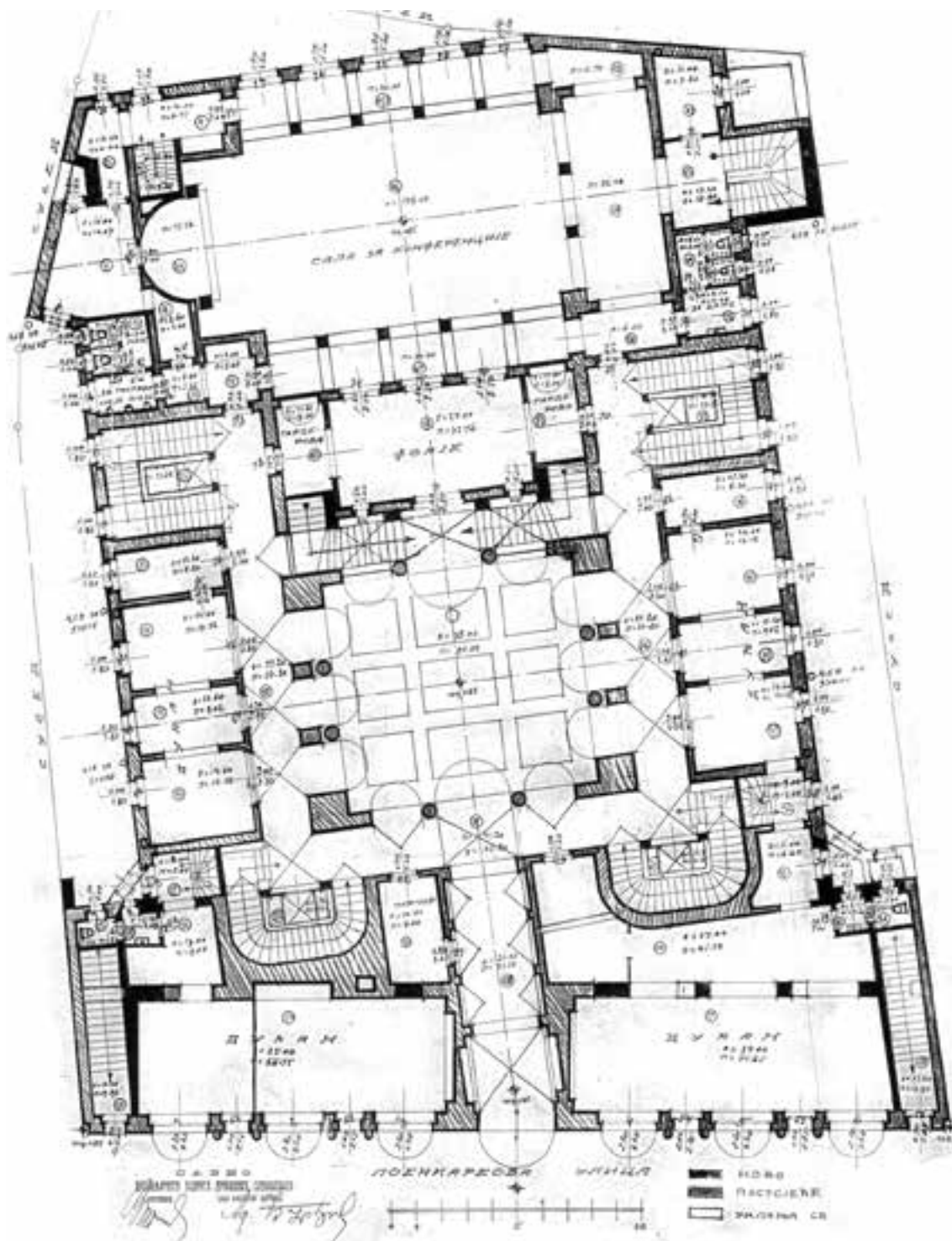

Сл. 1. Поенкареова улица (данас Македонска), око 1930. (извор: Дивна Ђурић-Замоло, „Београд 1930. године на фотографијама Јеремije Сјанојевића“, Београд, 1973)

Стојановића,¹⁰ чему је претходила уредба од 5. децембра 1920. године октроисана свим државним службеницима. Задруге удружене у Савез набављачких задруга државних службеника у почетку су нешто спорије заузимале своју позицију, али већ након деценије постојања радиле су у свим важнијим чиновничким центрима. Одликовала их је доследна консолидација у задругама, пораст задруга, пораст броја потрошача и промета, самопроизводња брашна (имали су своје млинове у Мољу и Ади), опрезно организовање заједничких набавки за цео Савез и друго. Савез је 1923. године покренуо своје гласило *Набављачка задруга*, публикацију у којој је објављивао све значајне активности, програме и извештаје са управних одбора. Међутим, ово издање је излазило само у тој години. Обновљено је 1929. под називом *Задругарство*.

Идеја о градњи Дома Савеза набављачких задруга државних службеника постојала је још од његовог оснивања, али тек пет година касније предузете су прве активности по том питању. На почетку је најважније било да се пронађе одговарајући плац, посебно имајући у виду високе цене земљишта у центру Београда и његовој околини. То питање је решено 1927. године куповином двеју старих кућа с краја 19. односно с почетка 20. века¹¹ у Поенкареовој улици бр. 21 и 23 (данас Македонска)¹². Изградњом Дома било је потребно да се у првом реду задовоље извесне материјалне потребе установе и задругара – канцеларије, коначишта, менаџа и дворана, а у исто време била би то презентација и популаризација задружне организације, која је чинила важан сегмент задружно-социјалног рада у корист државних чиновника.¹³

ДОМ САВЕЗА НАБАВЉАЧКИХ ЗАДРУГА ДРЖАВНИХ СЛУЖБЕНИКА

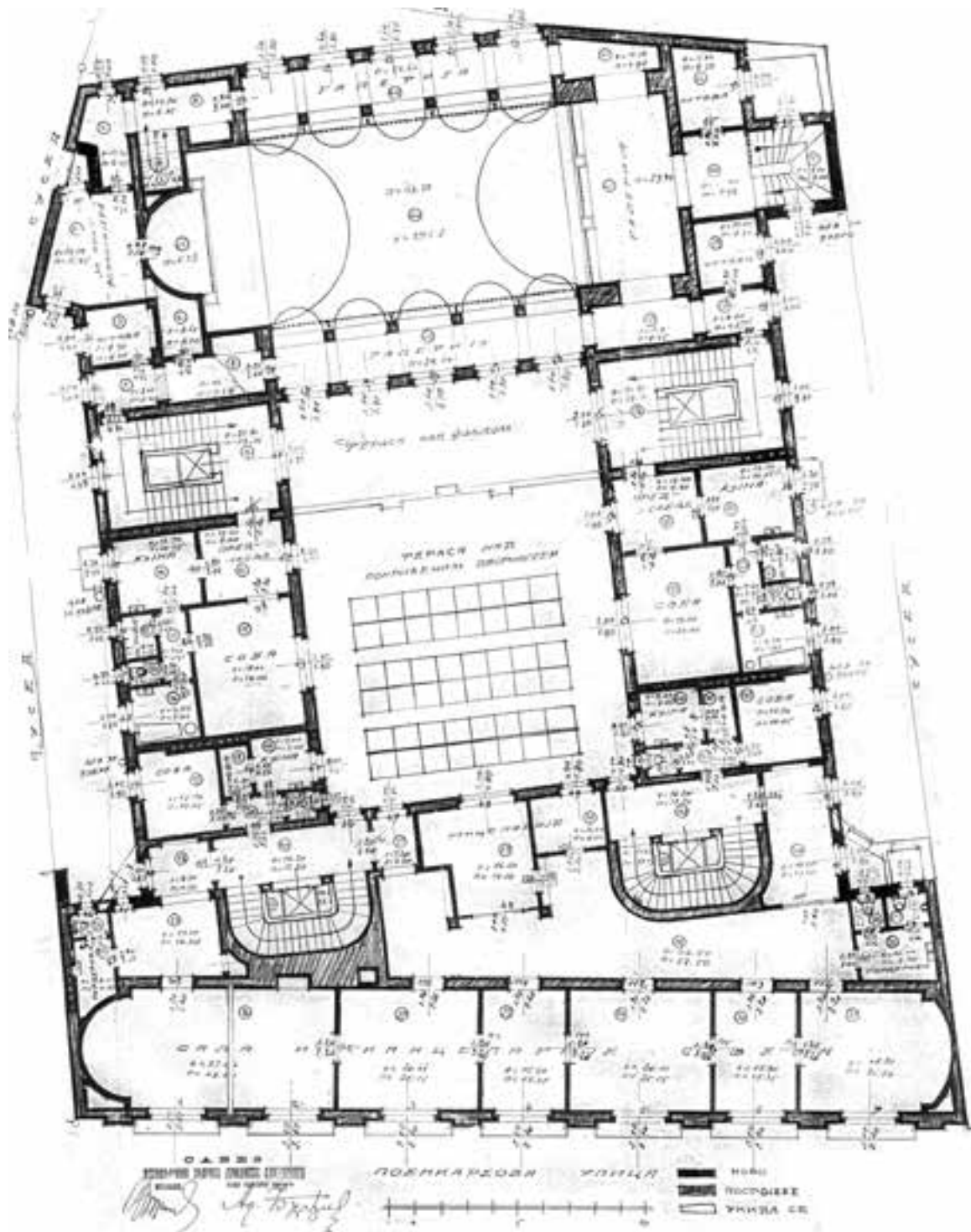

Сл. 2.
Основа њиземља
(извор: Историјски
архив Београда)

Конкурс за подизање Дома Савеза расписан је 1927. године, а резултати су објављени у дневном листу *Политика*.¹⁴ Прву награду је добио Велимир Н. Гавриловић, другу Димитрије М. Леко, трећу Д. Тадић и још три рада су откупљена. Сви радови били су изложени у Дому инжењера и архитеката.¹⁵ Подизању палате приступило се наредне године, али према пројекту другонаграђеног конкурсног решења архитекте Димитрија М. Лека.

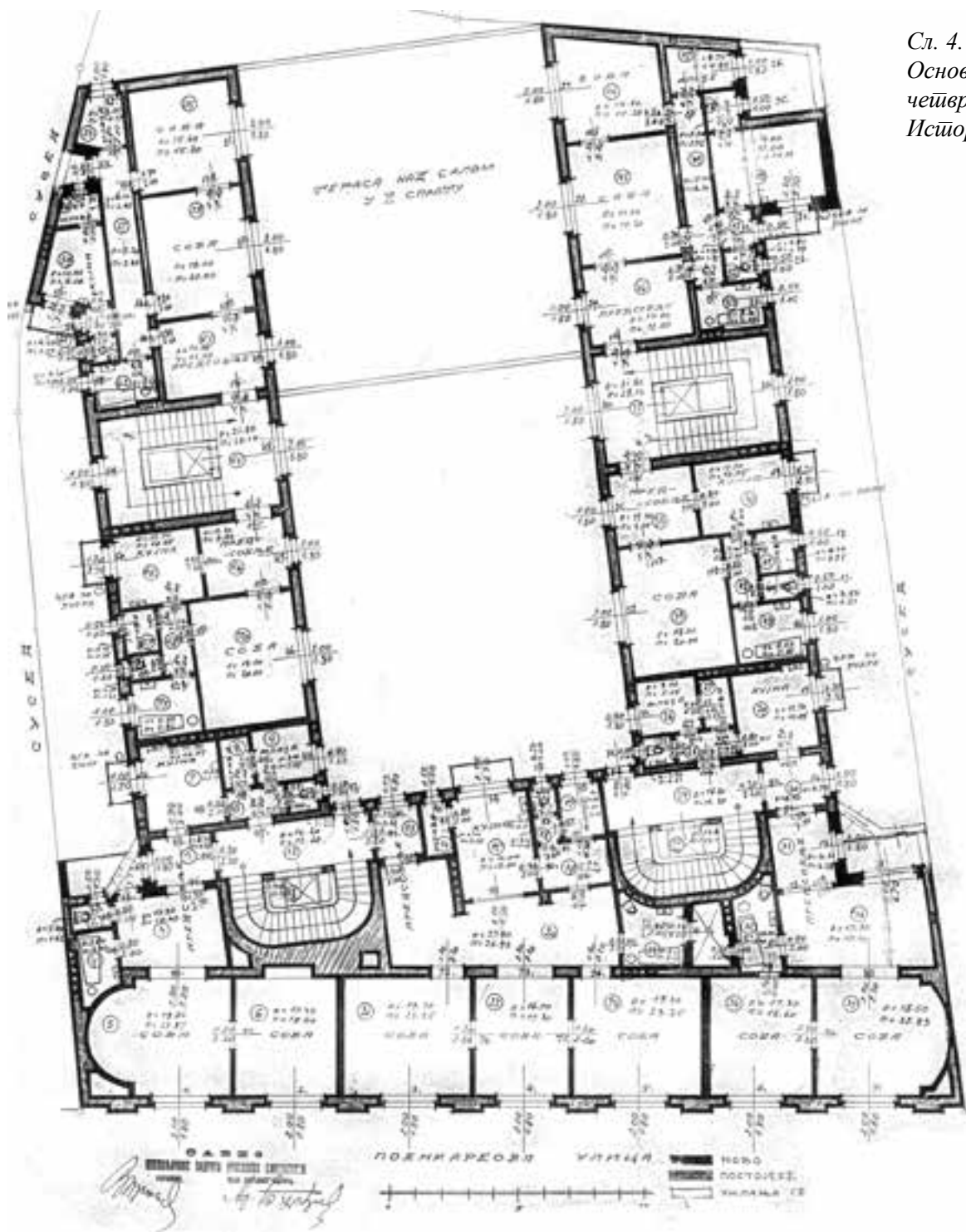
Димитрије М. Леко (Београд, 20. 5. 1887 – Београд, 23. 10. 1964), градитељ, теоретичар, критичар и професор, својим богатим стваралачким опусом заузима истакнуто место у историји српске архитектуре.¹⁶ Његово градитељско дело отелотворује тежњу за функционалним и складним решењима и архитектуром истакнутих уметничких вредности. Леко је веома рано дефинисао сопствени и препознатљив стил, заснован

Сл. 3.
Основа првој сираиши
(извор: Историјски
архив Београда)

на постулатима академизма, што се огледа у јасној поставци форме, решењу просторне организације, примени врло сведене академске декорације, огледалској симетрији и истицању монументалности „безвремених“ грађевина. У периоду између 1919. и 1963. године остварио је импозантан опус који садржи преко двадесет реализованих дела, око педесет конкурсних радова и двадесетак нереализованих пројеката. Лекова најзначајнија дела – Савез набављачких задруга државних

службеника, Министарство социјалне политике и народног здравља, Дом ратних војних инвалида – креирана су са изузетним осећајем за монументалну архитектуру и сврставају се међу најзначајнија достигнућа ове врсте у српском градитељству. У склопу појава, дела и личности новије српске архитектуре, по особинама свог градитељског опуса, Димитрије М. Леко има јединствено место као најзначајнији и најдоследнији представник академизма у периоду између два светска рата.

Сл. 4.
Основа групої, трећеї и
четвртої сїраїи (извор:
Историјски архив Београда)

Време Лековог активног и ангажованог ступања на српску градитељску сцену, током двадесетих и почетком тридесетих година прошлог века, обележила је хетерогена слика српске архитектуре. Поред сецесије,¹⁷ романтичарских тежњи српсковизантијског стила¹⁸ и надолазећег модернизма,¹⁹ академизам је суверено владао.²⁰ Уз руске емигранте и француске ђаке, успону академизма највише су допринели Светозар Јовановић, Милутин Борисављевић и Димитрије М. Леко,

који су у његовој позној, предратној фази примењивали и транзитивне архитектонске форме, блиске варијанти академизованог модернизма или модернизованог академизма.²¹ На тај начин придружили су се оној групи градитеља која је у својим радовима, посебно крајем треће и током четврте деценије, мирила класично и модерно, односно која је до извесне мере модернизовала свој академски приступ, додајући класичном третману основне поставке савремену обраду неких аспеката

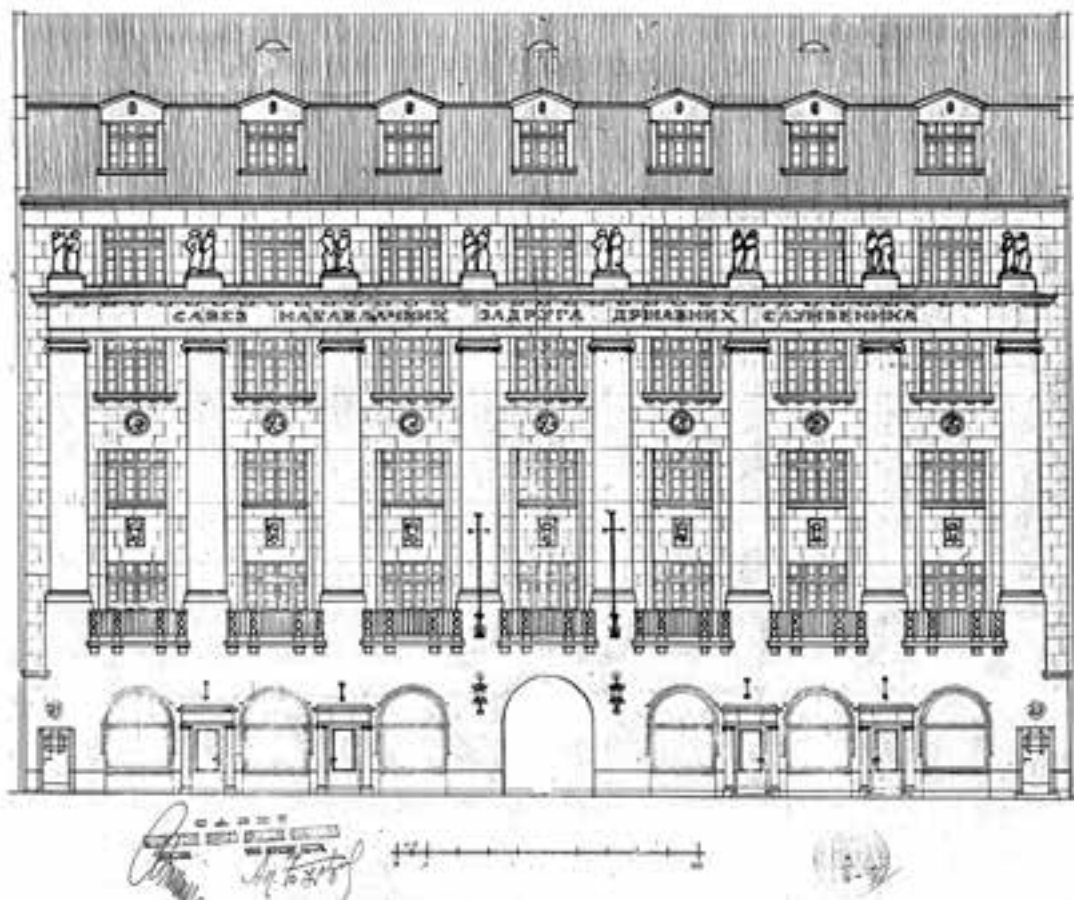
Сл. 5. Пресек (извор: Историјски архив Београда)

форме.²² Трагови оваквог архитектонског приступа видљиви су у делима многих архитеката, пре свега Петра и Бранка Крстића, Богдана Несторовића, Војина Сименовића, као резултат тежњи да се модерна архитектура постепено приближи широј јавности.²³ Пројектујући у оваквој клими, Димитрије М. Леко, средином четврте деценије двадесетог века, својим најзначајнијим делом – Министарство социјалне политике и народног здравља – највише владавину монументализма у српској архитектури, који ће одјеке имати и у српском градитељству првих послератних година.

Подизање домова различитих еснафских удружења и струковних организација у периоду између два светска рата била је веома честа појава. За само две деценије, нарочито током тридесетих година, у српској престоници подигнуто је више од двадесет таквих објеката. Заједнички именоватељи за све објекте ових

удружења и организација били су смештај администрације, као и професионална и материјална помоћ својим члановима, омогућена економском добити од давања под закуп стамбеног дела објекта. Тако се у Београду током овог периода подижу следећи домови, претежно стамбено-пословне намене: Савеза набављачких задруга државних службеника, Ветеринарског фонда,²⁴ Занатски дом,²⁵ Дом ратних војних инвалида,²⁶ Дом удружења југословенских инжењера и архитеката,²⁷ Врачарска задруга,²⁸ Дом аеро клуба,²⁹ Женско радничко склониште,³⁰ Мушко радничко склониште,³¹ Учитељски дом,³² Братинска благајна рударских радника³³ и друге. У њиховој архитектури се огледају сва разноликост и тежње српског градитељства у периоду између два светска рата. Архитекта Димитрије М. Леко радо је пројектовао и учествовао на конкурсима за објекте ове намене. Први у низу радова за једно удружење било је

ДОМ САВЕЗА НАБАВЉАЧКИХ ЗАДРУГА ДРЖАВНИХ СЛУЖБЕНИКА

Сл. 6.
Пројекат главне фасаде
(извор: Историјски архив
Београда)

учешће на конкурс за Дом Савеза набављачких задруга државних службеника 1927. године, где осваја другу награду и извођење објекта. Затим су уследила учешћа на конкурсима за Дом ратних војних инвалида 1928, (по овом конкурсном пројекту извешће се дом средином тридесетих година прошлог века), потом и конкурс за Занатски дом 1931. и Палату аеро клуба 1932. године.³³ Сви ови конкурсни радови јасно одсликавају Леков особен и јасно дефинисан стил, који је најављен већ пројектом за Дом Савеза набављачких задруга државних службеника. Одликује их монументалност, јасна поставка форми, складна архитектура заснована на постулатима академизма и примена сведене фасадне пластике.

Поенкареова улица, која је изабрана за подизање Дома Савеза набављачких задруга државних службеника, средином треће деценије прошлог века постепено је добијала нов грађевински фонд, који је заменио дотрајале објекте из друге половине 19. и с почетка 20. века. Културно-историјско и архитектонско наслеђе које ће трајно остати убележено као њена баштина данас представљају кућа Јована Смедеревца,³⁴ један од најзначајнијих примера сецесије у српској архитектури, зграда Друге мушке гимназије страдала у Другом светском

рату, значајно дело архитекте Драгутина Ђорђевића,³⁵ стара и нова зграда новинске куће *Полиџика*,³⁶ као и домови еснафских и струковних удружења: Дом Савеза набављачких задруга државних службеника, на крају Поенкареове улице, односно на углу Хиландарске 2 и Светогорске – Занатски дом и Дом београдске трговачке омладине,³⁸ на углу Хиландарске 1 и Цетињске 2.

Повезаност здања Савеза набављачких задруга државних службеника и Занатског дома, од самог организовања конкурса за њихово подизање па до данашњих дана, није суштински утицала на њихову судбину и опстајање, али је свакако вредна помена. Наиме, Димитрије М. Лeko је учествовао на оба архитектонска конкурса за подизање ових домова, иако на поновљеном конкурс за Занатски дом 1931. године његов пројекат није добио награду на основу чега би објекат био изведен. Међутим, намене коју и Занатски дом и Дом Савеза набављачких задруга државних службеника добијају након Другог светског рата, удомљавајући институцију од државног значаја – Радио Београд, спојиће ова два објекта до данашњих дана. Прво је током 1947. године у здање на углу Хиландарске и Светогорске смештен Радио Београд, а потом је Радио Београд

Сл. 7.
Главна фасада, изглед
из 2012. (снимила
Снежана Нејовановић)

у великој сали зграде у Македонској 21 отворио студио за снимање радио-драма и на тај начин су оба објекта постала места где ће се стварати изузетна дела нематеријалне баштине.

Монументална палата Савеза набављачких задруга државних службеника подигнута је на месту на којем су се раније налазиле две једносратне грађевине. Од две грађевинске парцеле ових објеката формирана је једна на којој је започело зидање нове палате. Пројекат за нову зграду поднет је на одобрење Грађевинском одбору Општине града Београда 14. марта 1928. године.³⁹ Том приликом, у пројектној документацији наведен је технички опис објекта из којег се сазнају подаци о намени, габариту, материјалима, пројектанту: „Зграда је предвиђена од сутерена, приземља, четири спрата и мансарде и служи за канцеларије Савеза, чиновничке скупове и ренту. Зидање зграде је предвиђено од тврдог материјала, темељи од армираног и набијеног бетона. Зидови од опеке у продужном и кречном малтеру. Стубови и међуспратна конструкција од армираног бетона. Фасада према улици и покривено централно двориште од тера-нове. Остале фасаде у кречном материјалу са прскањем каменастом прашином. Израда пројекта уступљена је архитекти Дим. М. Леку, на основу добијене II награде на конкурс.“⁴⁰ Прикупљање понуда за извођење радова обављено је крајем априла и припремни радови на терену почели су већ 15. маја 1928. године.⁴⁰

Полагање камена темељца обављено је 28. јуна исте године, уз присуство задругара, председника краљевске владе, министара и представника разних предузећа. Том приликом у темеље је узидана повеља на пергаменту.⁴¹ Палата Савеза набављачких задруга државних службеника зидана је у периоду од 15. маја 1928. до 15. октобра 1929. године.⁴² Током самог зидања зграде извршене су неке мање измене у циљу функционалнијег решења и боље искоришћености простора, те је Савез набављачких задруга државних службеника поднео на одобрење измене у пројекту, које је Грађевински одбор усвојио.⁴³ Надзор на изградњи вршио је инжењер Миодраг М. Маринковић, асистент Техничког факултета у Београду.⁴⁴ Ова модерна палата, за коју је радове изводио технички биро Драгољуба Поповића, предузимача, требало је да државним чиновницима и службеницима из унутрашњости обезбеди врло јефтино преноћиште и храну. Дневна штампа је редовно извештавала о свим етапама градње објекта. Сарадник *Полиџике* са одушевљењем је изражавао позитивно расположење савременика због тога што се у престоници подиже још једна „модерна палата“.⁴⁵ Термин *модеран*, којим је Леково дело окарактерисано у новинском чланку, постаје разумљиво ако се узму у обзир објекти настајали у истом временском периоду када и ова палата у Македонској улици,⁴⁶ а односи се на хармоничност, једноставност и складност целине, упркос доследној примени академског принципа.⁴⁷

Дом Савеза набављачких задруга државних службеника свечано је освешћен 24. маја 1930. године на дан Светог Ћирила и Методија, на редовној годишњој скупштини Савеза, уз присуство изасланика краља Александра, представника министарстава и делегата задруга из читаве земље удружених у Савез набављачких задруга државних службеника.⁴⁸ Прво је значајно дело Димитрија М. Лека и објекат који је одиграо важну улогу у формирању његовог стила. Припада групи оних дела које је архитекта Леко извео у приватној пракси као овлашћени архитекта, ван Министарства грађевина. Палата Савеза набављачких задруга државних службеника садржи све битне карактеристике Лековог стила, уобличене у делима насталим током треће деценије прошлог века.⁴⁹ Зграда је квалитетом својих решења привукла пажњу савременика, а њен значај у формирању Лековог особеног стила уочен је и у каснијој литератури. Попут многих знаменитих грађевина подигнутих у том периоду, и ова палата представљена је у словеначком струковном часопису *Архитектура*. Јасно, сажетим стилем, описана је локација, решење основе, дати су подаци о начину грађења и употребљеним материјалима.⁵⁰

Палата Савеза набављачких задруга државних службеника подигнута је на неправилној полигоналној парцели различитих кота. Њену основу чине три тракта која формирају облик потковице. Два дворишна паралелна тракта постављена су укосом на осу улице, али симетрично на осу зграде, а трећи, фронтални тракт са главним улазом, постављен је на регулациону линију Македонске улице. Два бочна тракта уз границе катастарске парцеле формирају два дворишта. Објекат се састоји од подрума, приземља, четири спрата и мансарде. Сложена функција зграде решена је кроз јасно диференциране намене по етажама. У подруму се налазио ресторан, у приземљу пословне просторије, на првом спрату канцеларије Савеза, три горња спрата су била предвиђена за изнајмљивање станова задругарима, док су се на мансарди налазиле собе с преноћиштима. Просторије ресторана – чиновничка менза биле су уступљене Задрузи државних службеника за набавку намирница у Београду, а просторије у левом крилу зграде које су биле организоване од две мање собе и предсобља планиране за канцеларије или бироа биле су изнајмљене Главном савезу државних чиновника и службеника у Београду. На тај начин у Дому су биле смештене четири чиновничке установе и тиме је он представљао центар чиновничког живота у престоници.⁵¹ Чиновничка менза почела је с радом средином новембра 1929. године, а крајем године је отворено и задружно коначиште. Савез набављачких задруга државних службеника крајем 1929. године усвојио је и Правилник

о употреби задружног коначишта, према којем су ове услуге могли користити једино чланови задруга чланица овог савеза.⁵²

У подруму Дома, у дубини, у делу оријентисаном ка Кнез Милетиној улици (данас Булевар деспота Стефана) налазио се ресторан односно менза за чиновнике.⁵³ Састојала се из велике сале за ручавање и фоајеа у којем је била смештена и гардероба, као и кухиње. У ресторан се стизало степеницама из фоајеа приземља, а постојали су улази и из десног дворишта и из Кнез Милетине улице. Поред ресторана, у подруму се налазе и остале помоћне просторије намењене неометаном функционисању целокупног објекта: оставе, котларница и просторије за смештај огрева, перионице. У овај, у највећој мери економски део Дома, поред комуникацijske везе из хола приземља, стизало се и из бочних улаза у објекат и то из оба дворишта.

У приземљу, намењеном искључиво пословању, у тракту ка Македонској улици као и у бочним трактовима, налазили су се дућани који су давани под ренту задругарима. У уличном тракту смештени су улази у објекат и то, постављен у централној зони између локала главни улаз и два мања бочна улаза у дворишта. Локали из Македонске улице добили су галерије што је допринело репрезентативнијем изгледу њиховог ентеријера. Највећи део приземља заузимају хол, фоаје и велика сала за конференције. Истовремено овај, средишњи простор приземља чини и централну комуникацију у објекту, јер одавде четири степеништа воде на горње етаже и у подрум. Посебност амбијента хола постигнута је осветљењем преко стакленог крова. Репрезентативна сала, предвиђена за одржавање јавних скупова, предавања, забаве и по потреби за изнајмљивање, била је у то време највећа у престоници. Пројектована у дубини средишњег тракта има базиликалну

Сл. 8. Улазни хол, изглед из 2012.
(снимила Снежана Неђовановић)

форму. Две колоне деле њен централни простор на три брода, као и на простор својеврсног „пронаоса“ и „апсиде“. Сала, која обухвата висину приземља и првог спрата, завршена је полуобличастим сводом. У нивоу спрата сале формирана је галерија са колонадом спојеном преломљеним луковима на које се ослања полуобличасти свод централног простора сале. Галерија, коју носе слободни стубови и обимни зидови доњег нивоа сале, засведена је крстасто-ребрастом таваницом. Зидови сале и слободно стојећи стубови у нивоу приземља обложени су дрвеном оплатом што, заједно са дрвеном оградом галерије као и добро постављеним пропорцијским односима, доприноси племенитости ентеријера целокупног простора. Оваква поставка и обрада ентеријера истовремено је омогућила одличне акустичне услове, који ће бити од пресудног значаја за будућу намену сале од краја пете деценије прошлог века.⁵⁴

Цео први спрат у тракту оријентисаном ка Македонској улици намењен је канцеларијама Савеза, док су у бочним трактовима смештена по два мања стана. Простор од другог до четвртог спрата, намењен становима који би се изнајмљивали задругарима,⁵⁵ пројектован је са истоветном унутрашњом диспозицијом, по принципу организације *београдској стана*⁵⁶. На мансарди су се налазили станови планирани за рентирање соба за преноћиште задругара. „Задружно коначиште“ се састојало од осам соба са двадесет кревета. У средишњем делу читавог корпуса пројектоване су терасе и то: у нивоу првог спрата изнад фоајеа велике сале за скупове, на коју је омогућен приступ са галерије сале, у нивоу другог спрата изнад велике сале и у нивоу мансарде у дубини бочних трактова.

Композиција главне фасаде Дома Савеза набављачких задруга државних службеника постављена је на два принципа. У првом доминирају симетрија, склад пропорција и троделна хоризонтална подела фасадног платна као одраз академског приступа, док други принцип, кроз смиривање декоративних елемената и поједностављивање архитектонских форми, одражава Леково трагање за личним стилем. Овај метод ће касније у његовим делима изведеним у четвртој деценији прошлог века достићи свој пуни обим и значај. Складно прочеље Дома Савеза набављачких задруга државних службеника одликује умерени ритам маса. Приземље је изведено сменом великих једноставних полукружних и правоугаоних отвора фланкираних јонским стубовима, који носе богато профилисане венце, док је у средишњем делу приземља нешто већим полукружним отвором назначен главни улаз у објекат. Средњи појас фасадног платна обухвата прва три спрата. Састоји се од идентичних широких прозора, а од горње зоне издвојен

је кордонским венцем већег испуста. Високи плитки пиластри с јонским капителима, који носе широки безорнаментални архитрав, рашчлањују зидно поље између прозора. На првом спрату уведене су мирне модернизоване балконске ограде, а испод прозора другог и трећег спрата квадратни парапети са стилизованом декорацијом. Горњу зону чине идентични широки прозори четвртог спрата окружени архитектонском пластиком и изнад нешто мањи мансардни прозори постављени у истој оси. Према пројекту, испод кордонског венца планиран је и натпис *Савез набављачких задруга државних службеника*, који је изостао у коначној реализацији објекта.

Примена архитектонске пластике у београдској архитектури насталој између два рата била је веома распрострањена,⁵⁷ а највише се пажње придавало њеној семантици везаној за идеју објекта и стилској и композиционој сагласности са архитектонском позадином. Дат јој је већи значај у односу на претходни период, о чему говори тесна сарадња архитеката и најистакнутијих вајара. Постулати академизма на београдским фасадама оставили су знатан траг. Монументално обликујући јавне зграде градитељи су често украшавали фасаде античким мотивима, чија се комплексна симболика учинила погодном за визуализацију појединачних али и колективних идеја тог доба, а њихово значење углавном је било повезано с наменом грађевине. Поред тога што је архитектонска пластика превасходно била симбол престижа и богатства, њена улога била је естетска и симболична, односно служила је као формална и симболична допуна архитектуре, као елемент наглашавања архитектонске композиције. Главни мотиви архитектонске пластике смештани су дуж виших зона и завршног венца фасаде, а све скулптуралне форме распоређиване су око архитектонских елемената, прозора, врата или на атикама. Током треће и почетком четврте деценије прошлог века архитектонска пластика била је уобичајени део сваке важније грађевине и, мада није доминирала архитектонским платном, на извесном броју објеката приметно је њено значајније присуство, што се посебно односи на јавна државна здања.

Димитрије М. Леко попут многих академичара у међуратном периоду неговао је употребу архитектонске пластике у формирању свог декоративног система, јер је био свестан да архитектонска пластика, као традиционално средство наглашавања, доприноси утиску целокупне композиције и повећава њено алегоријско значење. У том контексту, на главној фасади палате Савеза набављачких задруга државних службеника истакнуто место заузима архитектонска пластика, коју је у вештачком камену извео вајар Живојин Лукић.⁵⁸ Декоративни

репертоар прочеља палате чине: седам истих женских глава са огрлицом постављених између прозора првог и другог спрата,⁵⁹ седам кружних плитких рељефа између прозора другог и трећег спрата, од којих три представљају жену у цвећу, а четири су с представама рога изобиља,⁶⁰ два пута по четири исте групе у високом рељефу с представом деце с воћем⁶¹ наизменично су постављене око прозора четвртог спрата.⁶² Оваквом композиционом и иконографском поставком сачуван је академски концепт степеновања орнаментације, њеног симетричног распореда око већине отвора, као и њено уобичајено симболично значење плодности, среће и благостања,⁶³ које се везује за рад институције којој је зграда намењена, а на то указују рог изобиља, цвеће, воће и деца.

Имајући у виду да је палата Савеза набављачких задруга државних службеника постављена на регулациону линију и окружена суседним објектима, стилској обради њених дворишних фасада архитекта Леко није придао већу пажњу. Њихова архитектонска обрада је веома сведена, а једноставна фасадна платна сва три тракта оживљена су прозорским отворима третираним на истоветан начин, који у складу са њиховом функционалном наменом прате унутрашњи распоред просторија. Галерија свечане сале у спољашњој обради дворишне фасаде назначена је полукружним отворима. Разиграности целокупне композиције доприносе различите висине три основна тракта објекта и висине средишњег корпуса, у којем су смештене репрезентативне просторије Савеза. Овакав третман дворишних фасада био је уобичајен за објекте постављене на линију регулације којима нису слободне све фасаде и у том контексту сва пажња архитекте била је усмерена на решавање композиције прочеља, односно главне фасаде.

Дом Савеза набављачких задруга државних службеника представља прво значајно дело Димитрија М. Лека у којем је утемељио и јасно дефинисао све битне одлике његовог особеног стила, постепено уобличеног у делима насталим током треће деценије прошлог века. Одликује га доследно поштовање академских образаца, монументалност, јасна поставка форми, функционална просторна организација, изузетна акустика репрезентативних простора, складна и хармонична фасадна композиција и примена сведене архитектонске пластике. С друге стране, Дом Савеза набављачких задруга био је први у низу конкурсних радова који је најавио серију конкурсних пројеката за палате еснафских удружења у Београду на којима ће Леко учествовати. Ова монументална палата, својом сложеном наменом и архитектуром, најавила је Лекову зrelu стваралачку фазу и сврстава се међу најзначајнија достигнућа новије српске архитектуре.

Савез набављачких задруга државних службеника, као асоцијација задруга, функционисао је све до почетка Другог светског рата. Након рата, првобитна стамбено-пословна намена није нарушена, али је Дом добио нове кориснике, у складу с новим друштвеним уређењем. У некадашњу велику салу, на првом месту због њене изузетне акустике а потом и просторности и близине матичне зграде радија у Хиландарској улици, од 1948/1949. године уселио се Студио 10 Радио Београда. Велика сала, минималним интервенцијама, у виду лаких преградних зидова и заштите од уличне буке и других спољашњих звукова, без нарушавања аутентичног изгледа ентеријера и његове репрезентативности, адекватно је адаптирана за нове потребе Радио Београда, као и технички и технолошки опремљена најразличитијим уређајима потребним за настанак дела намењених радио-емитовању. Од настанка радио-дела до данас три су основна, саставна звучна материјала која творе радиофонско дело: говорна реч, шум (звучни ефекат, акустички знак и ефекат тишине) и музика, а главни актери су извођачи (глумци, музичари), потом редитељ и тон-мајстор. Синергијом звучних материјала и главних актера настаје радиофонско дело уметничког досега.⁶⁴ На тај начин у Студију 10 Радио Београда снимљене су бројне радио-емисије и радио-драме, чиме је постао заштитни знак целокупне Драмске продукције Радио Београда.⁶⁵

Настанак и развој радиофоније у Србији организационо и технолошки условљен је настанком Радио Београда, почетком треће деценије прошлог века, када је прва емисиона станица на Балкану емитовала радио-програм на српском језику из Београда.⁶⁶ Први студио се налазио у Кнез Михаиловој улици 42, у холу управо подигнуте зграде Прве хрватске штедионице,⁶⁷ а први пробни концерт емитован је из тог студија 19. септембра 1924. године, преко одашиљача (емисионе технике), који се налазио у Раковици. Тај датум се узима за почетак рада радио-станице Београд, када је српска култура постала саставни део европске и светске радиодифузије. Тиме је започела једна нова епоха београдског културног живота и то првим радио-програмом на српском језику.⁶⁸ Редован програм Радио Београд почео је да емитује пет година касније, 24. марта 1929. године, из закупљених просторија на другом спрату здања САНУ.⁶⁹ Тиме се Радио Београд укључио у сасвим скромну мрежу југословенских радио-станица, у којој су се већ налазили Радио Загреб (15. мај 1926) и Радио Љубљана (28. октобар 1926).⁷⁰ Поменутог дана изведена је драматизација народне песме *Ђакон Сифан и два анђела*, посебно написана за радио-извођење.⁷¹ Радио-драма, као темељени облик радиофоније, од те године присутна је у радиодифузној систему Србије.

Појавом магнетофона у свету 1948, у Србији је већ наредне године снимљена прва радио-драма. Била је то адаптација позоришне представе *Дунго Мароје* Мари-на Држића, у режији Мире Траиловић, а 1. маја 1954. године изведена је прва домаћа драма писана за радио-извођење *Лекција*, Богдана Јовановића.⁷² Првих десет година развоја радиофоније, од првих снимљених позоришних представа у студију Радио Београда 1949. године па до употребе радиофонијског језика, и у технолошком и у стваралачком смислу јесу године у којима су постављени темељи савременог радиофонијског израза.⁷³ У протеклих шездесет година у Радио Београду је снимљено и архивирано преко 4.000 радио-драма, око 1.000 радио-драма за децу и око 2.500 других радиофонијских жанрова, ризница коју су током минулих деценија богатиле генерације писаца, глумаца, редитеља и тон-мајстора.⁷⁴ Драмски програм Радио Београда представља један од темеља националног радија,⁷⁵ његови су производи трајне културне вредности средине у којој су настали како по уметничким донетима тако и као нераскидив део историје радија и културне историје у целини. Један је од најзначајнијих представника српске културе у свету и добитник најзначајнијих међународних признања (*Prix Italia, Premios Ondas International, Prix Monte Carlo, Prix Japan, Urtna prize, Prix Mufлон* и др.).⁷⁶ Награђиване радио-драме Радио Београда настале су управо у Студију 10 у Македонској 21, у некадашњој великој сали Дома Савеза набављачких задруга.⁷⁷ Изузетну нематеријалну заоставштину, похрањену у Студију 10, представља архива ефеката стварана од двадесетих година прошлог века до данас. Поред настајања изузетно вредних остварења звука и радио-драмских дела, која у континуитету обогаћују нашу културну баштину, у овом продукционом радио-студију сачувани су поједини значајни примерци техничке културе,⁷⁸ студијски уређаји потребни за снимање и обраду звука. Преостали вредни примерци технике, некада коришћени за настанак радиофонијских дела, чувају се у Музеју телевизије Београд у оснивању⁷⁹ и у Музеју науке и технике.

Простор Студија 10 Радио Београда везује се и за нашу недавну историју. Техничка и технолошка опремљеност студија омогућила је да се током бомбардовања НАТО-а 1999. године, када су свака институција и сваки објекат од државног значаја били потенцијална

мета уништења, са овог места емитује целокупан радио-програм. Такође, у овом студију су припремани сви телевизијски прилози Радио-телевизије Србије, који су потом емитовани из репортажних кола. На тај начин превазиђени су проблем редовне производње и емитовања програма, посебно имајући у виду бомбардовану зграду телевизије у Абердаревој улици. Захваљујући овом, „помало скривеном“, студију радиодифузни систем је био у прилици да обавља своју основну делатност.

Дом Савеза набављачких задруга државних службеника, као објекат подигнут за потребе еснафске организације у чијем је раду посебно истакнута социјална димензија, а потом место на којем настају изузетна остварења нематеријалне баштине – поседује истакнуте вредности. Делатност Студија 10 Радио Београда, смештеног у првобитној репрезентативној сали Савеза, места одакле су потекла најзначајнија дела у области радио-драме, чиме је стваралаштво звуком и у звуку постало нераскидив део културног наслеђа српског народа – потврђује јединственост, уметнички, културолошки и друштвени значај овог здања. Дом Савеза набављачких задруга државних службеника, прво истакнуто дело архитекте Димитрија М. Лека, једног од најистакнутијих и најдоследнијих представника академизма у српској архитектури у периоду између два светска рата, представља објекат на којем су утемељене и јасно дефинисане све одлике његовог особеног стила, чиме заузима важно место у опусу аутора. Сложен карактер и намена која обједињује пословање, јавне репрезентативне просторе и становање, потом функционална и складна архитектура оличена у прочишћености академског стила, примена сведене архитектонске пластике и монументалност постигнута кроз једноставан, целовит волумен организован на принципу симетрије – потврђују архитектонске и естетске вредности објекта, чиме се сврстава међу најзначајнија достигнућа у српском градитељству прве половине прошлог века.

Саша Ј. Михајлов,
историчар уметности
Завод за заштиту споменика културе града Београда
sasamihajlov@yahoo.com

НАПОМЕНЕ:

- 1] Дефиниција задруге одређује је као аутономну асоцијацију добровољно удружених лица с циљем остварења њихових заједничких економских, социјалних и културних потреба и жеља. Основни систем вредности задружног покрета на којима почива свака задруга чине самопомоћ, демократија, једнакост, праведност, солидарност и самоодговорност. Задружни принципи, односно смернице помоћу којих задруге у пракси примењују задружне вредности јесу добровољно и отворено чланство, демократска контрола чланова, економска партиципација чланова, аутономија и независност, образовање, обука и информисање, међузадружна сарадња и брига за заједницу. Идентитет задруге одређују управо ове три компоненте: дефиниција задруге, задружне вредности и задружни принципи. У теорији задружног покрета издваја се више типова задружног организовања, али су три основна правца утицала на задружно организовање на нашим просторима и то: рочдејлски, Рајфајзенов и Шулице-Деличев модел. Прва задруга основана је 1844. године у Енглеској у Рочдејлу. О задругама и развоју задругарства видети: Јелена Несторов Бизоњ, *Задругарство – појам и значај*. Земљорадничко задругарство у АП Војводини, www.vps.ns.ac.rs/Materijal/mat3584.ppt (16. 1. 2012); Јасмина Каран Панчић, *Задружни савез Србије*, <http://www.zssrbije.org/> (15. 3. 2012)
- 2] О развоју задруга у Србији видети: Јасмина Каран Панчић, *Задружни савез Србије*, <http://www.zssrbije.org/> (15. 3. 2012)
- 3] Србија је била оснивач поред Француске, Италије, Енглеске, Белгије, Данске, Аргентине, Аустралије, Америке, Индије, Француске и Швајцарске. Јасмина Каран Панчић, *Задружни савез Србије*, <http://www.zssrbije.org/> (15. 3. 2012)
- 4] Михаило Аврамовић (Смедерево, 4. 11. 1864 – Београд, 16. 4. 1945) био је оснивач земљорадничких задруга у Србији. Као задружни писац и грађански политичар, оснивао је задруге, израдио нацрт првог закона о задругарству, покренуо и двадесет година уређивао лист *Земљорадничка задруга*. Објавио је велики број књига и чланака о задружном и аграрном питању. Од 1895. до смрти био је члан Централног одбора Међународног задружног савеза. Био је и један од оснивача Савеза земљорадника. *Улице и широви Београда*, том 1, ур. Љубица Ћоровић, Београд, 2004, 515–516.
- 5] Janko Schweiger, *O zadrugarstvu uopšte*, Zadrugarstvo, Glasnik Saveza nabavljачких zadruga државних службеника 4, Beograd, 1930, 33–39.
- 6] Кредитне задруге су у првој фази биле везане за пољопривреду, јер се ту највише осећао недостатак капитала. Поред прикупљања штедње и давања кредита бавиле су се и набавком потребних средстава за пољопривредна газдинства. Најбројније су биле у периоду између два светска рата.
- 7] С. Станојевић, *Народна енциклопедија*, књ. III, Нови Сад, Београд, 2000, 1–2.
- 8] С обзиром на то да су те задруге биле ограничене само на један друштвени слој грађана и затворене за друге, њима се, по тадашњој модерној теорији задругарства, оспоравало место у задружној породици. С. Станојевић, *Народна енциклопедија*, књ. III, Нови Сад, Београд, 2000, 1.
- 9] У Главном савезу српских земљорадничких задруга формирана је 1929. године Главна земљорадничка набављачка задруга. На селу су деловале земљорадничке набављачке задруге које су имале карактер сеоске потрошачке задруге.
- 10] Оснивачка скупштина Савеза организована је у Београду. V. Vujnović, *Velika manifestacija činovničkog zadrugarstva*, Zadrugarstvo, 7–8, Beograd, 1930, 229.
- 11] В., *Savezov dom*, Zadrugarstvo, 5, Beograd, 1929, 27; ИАБ, ОГБ, ТД ф 4-8-1927. Једна зграда је била из 1898. и тај плац је прешао у својину Савеза 26. јануара 1927, друга зграда је из 1904. и њен плац је прешао у својину Савеза 14. маја 1927. године. Ова два објекта водила су се на адреси Поенкареова 21 и 23.
- 12] Од када је улица именована до данас носила је неколико назива и то: Кастриотова (1872–1896), Македонска (1896–1920), Поенкареова (1920–1946), Стаљинградска (1946–1952), Македонска (1952. до данас). М. Леко, *Улице Београда. Београдске улице и широви 1872–2006*, Београд, 2006, 224.
- 13] В., *Savezov dom*, Zadrugarstvo, 5, Beograd, 1929, 27.
- 14] *Конкурс за дом Савеза Набављачких Задруга*, Политика, 28. 5. 1927.
- 15] Од свих радова који су учествовали на Конкурсу за подизање Дома Савеза набављачких задруга државних службеника до данас нам је једино познато другонаграђено решење Димитрија М. Лека, по којем је зграда подигнута.
- 16] О архитекти Димитрију М. Леку детаљније: О. Минић, *In memoriam, Арх. Димитрије Леко*, Архитектура Урбанизам, 29, Београд, 1964, 49–50; Z. Manević, *Dimitrije M. Leko*, Naši neimari 1, Izgradnja, 5, Beograd, 1980, 34; L. Merenik, *Dimitrije M. Leko*, Moment, 14, Beograd, 1989, 94; *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846–1971*, Београд, 1996, 140; Љ. Милетић Абрамовић, *Животи и дело архитекте Димитрија М. Лека*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 1999. године; *Леко Димитрије М.*, у: Лексикон српских архитеката 19. и 20. века, Београд, 1999, 112–113; А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX)*, Београд, 2005, 361, 365–367; S. G. Vogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Beograd, 2005, 904–908.
- 17] О сецесији видети: Ж. Шкаламера, *Сецесија у архитекттури Београда 1900–1914*, ЗЛУ Матице српске, 3, Нови Сад, 1967, 315–342; Ж. Шкаламера, *Сецесија у српској архитекттури*, Зборник Народног музеја, XII-2, Београд, 1985, 7–13; А. Кадијевић, *Два века српској Ар Нувоа: национални и интернационални*, Наслеђе, V, Београд, 2004, 53–70.
- 18] О српсковизантијској архитектури видети: Ж. Шкаламера, *Обнова „српској стили“ у архитекттури*, ЗЛУ Матице српске, 5, Нови Сад, 1969, 191–236; З. Маневић, *Романтична архитектура*, Београд, 1990; А. Кадијевић, *Један век изражења националној стили у српској архитекттури (средина XIX – средина XX века)*, Београд, 2007.
- 19] О појави и развоју модернизма у српској архитектури видети: Z. Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, рукопис докторске дисертације одбрањене на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 1979. године; Љ. Благојевић, *Модерна кућа у Београду (1920–1941)*, Београд, 2000; Lj. Blagojević, *The Elusive Margins of Belgrade Architecture 1919–1941*, Cambridge (Mass.), 2003.
- 20] О архитектури академизма видети: А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX)*, Београд, 2005.
- 21] А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX)*, Београд, 2005, 361.
- 22] Задржали су неке стилске елементе као што су венци, конзоле, капители, а унели шире отворе, висока зидна платна као завршетке фасада, али и нову декорацију, која је, у складу с формом грађевине, постала сведенија и упрошћенија. Г. Половина, *Транзитивни обликовни концепти на примерима архитектуре Београда*, Наслеђе, X, Београд, 2009, 41–64.
- 23] Овакве промене у архитектури и њеној декорацији настале су под утицајем европских и светских уметничких и политичких

токова, а пре свега појаве стила *ар деко*. Г. Половина, *Транзијивни обликовни концепции на примерима архитектурe Београда*, Наслеђе Х, Београд, 2009, 41–64.

24] Зграда Ветеринарског фонда подигнута је 1928. године према пројекту архитеката Петра и Бранка Крстића. О овом објекту видети у: М. Ђурђевић, *Архитектура Пејтар и Бранко Крстић*, Београд, 1996, 27.

25] О згради Занатског дома видети: Документација ЗЗСКГБ, Досије споменика културе Занатски дом; С. Р. Максић, *Живот и дело архитекта Бојана Неситоровића*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2005. године.

26] Дом ратних војних инвалида, једно од три најзначајнија дела архитекте Димитрија М. Лека, подигнут је током 1934. и 1935. године на Савском тргу. О овом значајном Лековом објекту видети у: Д. Маслаћ, *Dve zgrade arhitekta Dimitrija Leka*, *Tehnički list*, 1936, 185–195; Ј. Милетић Абрамовић, *Живот и дело архитекта Димитрија М. Лека*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 1999. године, 61–63.

27] О Дому УИА видети у: А. Игњатовић, *Дом удружења Југословенских инжењера и архитеката*, Наслеђе, VII, Београд, 2006, 87–118.

28] О згради Врачарске задруге из 1924. године, на углу улица Крунска I и Кнеза Милоша, видети у: Ж. Сикимић, *Fasadna skulptura u Beogradu*, 130–131; Д. Б. Несторовић, *Посељакемизам у архитектури Београда (1919–1941)*, ГМГБ, XX, Београд, 1973, 378–379; Д. Шарепац, *Mitovi, simboli, skulpture na beogradskim fasadama*, Београд, 1991, 72–73.

29] О Дому Аеро клуба видети у: М. Јовановић, *Француски архитекта Ексер и „ар деко“ у Београду*, Наслеђе, III, Београд, 2001, 81; Х. Туцић, *Дело архитекта Војина Симеоновића између два светска рата*, Наслеђе, IX, Београд, 2008, 160–162; Документација ЗЗСКГБ, Досије споменика културе Зграда Аеро клуба.

30] О Женском радничком склоништу у Кнез Милетиној улици видети у: Д. Милашиновић Марић, *Архитекта Јан Дубови*, Београд, 2001, 38, 103; М. Маринковић, *Архитектонска илустрација јавних објеката Београда (1918–1941)*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2005. године, 254.

31] О архитектури мушког радничког склоништа видети у: Д. Милашиновић Марић, *Архитекта Јан Дубови*, 37, 102; М. Маринковић, *Архитектонска илустрација јавних објеката Београда (1918–1941)*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2005. године, 255.

32] О Учитељском дому у Катићевој бр. 1 видети у: М. Миловановић, Ђура Борошић, *Неимари Врачара*, Врачарски гласник, јануар 2005; М. Маринковић, *Архитектонска илустрација јавних објеката Београда (1918–1941)*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2005. године, 246.

33] О овом делу архитекте Војина Петровића из 1930. године видети у: М. Маринковић, *Архитектонска илустрација јавних објеката Београда (1918–1941)*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2005. године, 242.

34] О Лековом учешћу на овим конкурсима у: Ј. Милетић Абрамовић, *Живот и дело архитекта Димитрија М. Лека*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 1999. године, 61–63, 50, 53–54.

35] О кући Јована Смедеревца видети: Документација ЗЗСКГБ, Досије споменика културе Кућа Јована Смедеревца; Д. Ђурић-Замоло, *Грађевине Београда 1815–1914*, Београд, 2009, 301–305.

36] О згради Друге мушке гимназије видети: Д. Ђурић-Замоло, *Грађевине Београда 1815–1914*, Београд, 2009, 108–119.

37] О подизању обе зграде *Полишике* видети: Д. Миливојевић, *Полишика. Свебок наше гоба*, Београд, 1984, 62, 184–185; У. Богуновић, *Нови јојонски објекти НИП Полишика, 40 година грађевинарства Социјалистичке Републике Србије*, издање часописа Изградња, Београд, 1987, 113–114; *Bogunović, Uglješa* у: *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, том II, Београд, 2005, 717–719.

38] Задужбина Николе и Марије Наумовић, палата „Кики“, подигнута је 1939. године према пројекту Драгомира Живојиновића. О овом објекту видети у: М. Маринковић, *Архитектонска илустрација јавних објеката Београда (1918–1941)*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2005. године, 249.

39] ИАБ, ОГБ, ТД ф 4-8-1927.

40] *Gradnja Savezovog doma*, Zadrugar, 2, Београд, 1929, 71.

41] *Палаћа Савеза Набављачких Задруга*, Политика, 17. 6. 1928.

42] Према савету инжењера Јанка Шафарика, председника Удружења Југословенских инжењера и архитеката секције Београд, Министарство грађевина и Инжењерска комора одредили су по једног стручњака у колаудирајућу комисију у чијем саставу је био и председник Савеза Милош Штиблер, која је прве радове примила као исправне и завршила свој посао 15. јануара 1929. године. Комисија у саставу – инспектор Министарства грађевина Драгутин Маслаћ, председник Клуба архитеката, Јанко Шафарик и два члана Савеза – одобрила је завршне радове на дому 23. новембра 1929. године. *Gradnja Savezovog doma*, Zadrugar, 2, Београд, 1929, 71–72; *Izgradnja doma*, Zadrugarstvo, 5–6, Београд, 1930, 151–152.

43] Измене су се односиле на следеће: „У сутерену је повећан простор за котлове централног грејања и простори за смештај угља и избацивање шљаке долазе испод споредних улаза са улице. Предвиђени шахови, као и сутеренски дућански магацини укинута су. Поред тога двориштима са стране дат је правилнији облик, а с леве стране при дну зграде постављен је један нов вентилациони отвор. У приземљу су добијена два споредна улаза са улице и галерије у дућанима. У I спрату промењен је један преградни зид према улици, а степениште у сали постављено је у подужној осни. Поред тога над галеријом сале добијен је по један биро са сваке стране. У II и III спрату спроведене су промене из доњих спратова у погледу облика саме зграде, и у средини место бироа постављен је стан од три собе, два простора, која су добијала светлост из десног предњег степеништа укинута су, и на њихово место дошла су два купатила са једним вентилационим шахтом. Тако исто и задњи станови у крилима, добили су мањом променом боље осветљење и вентилиране ходнике. IV спрат промењен је тако да је добио распоред као и код II и III спрата. У мансарди су укинута перонице и исте постављене у сутерен. На њихово место изграђена су четири мања стана.“ ИАБ, ОГБ, ТД ф 4-8-1927.

44] ИАБ, ОГБ, ТД ф 4-8-1927.

45] У свом тексту изнео је и податке како ће изгледати палата: „[...] У приземљу биће једна огромна сала, са галеријама унаоколо, [...] и службене за јавне скупове и предавања. Са лица биће четири велика дућана, који ће се издавати у закуп. Цео први спрат удешен је за канцеларије Савеза, а остала три спрата службене за станове чиновника. Савез намерава да у згради установи собе за преноћишта за чиновнике који долазе послом у Београд, [...] Затим ће у згради бити смештена још и чиновничка менза, уређена на врло модеран начин. У дворашту зграде налазе се велики магацини и чиновничка продавница. Зграда је изграђена у виду потковице, са две терасе позади и

стакленим кровом на великој сали, која ће се налазити у приземљу, између оба крака потковице. [...] Зграда ће коначно бити завршена у идућој години, пошто ће унутрашњи радови трајати врло дуго.“ Видети у: *Палаћа Савеза Набављачких Задруга*, Политика, 17. 6. 1928.

46] Зграде које су настале у истом временском периоду показују хетерогену слику српске архитектуре и сложеност архитектонске композиције, почев од експресионистичко-романтичарске инспирације Коруновићеве Поште, преко руског академизма у интерпретацији Краснова у Министарству шума и руда, до Злоковићевог и Брашовановог академизма богатог у детаљу (стамбена зграда Јосифа Шојата у Краља Милутина 33 и Шкаркина вила у Делиградској 13).

47] Љ. Милетић Абрамовић, *Живот и дело архитекта Димитрија М. Лека*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 1999. године, 82.

48] V. Vujnović, *Velika manifestacija činovničkog zadrugarstva*, Zadrugarstvo, 7–8, Beograd, 1930, 225–227; *Свечано освећење чиновничкој дома*, Политика, 22. 5. 1930; *Освећење дома Савеза набављачких задруга*, Политика, 25. 5. 1930.

49] Б. Несторовић, *Посећивање у архитектури Београда (1919–1941)*, ГМГБ, XX, Београд, 1973, 339–373; Z. Manević, *Jučerašnje graditeljstvo*, I, Urbanizam Beograda, 53–54, prilog 9, Beograd, 1979.

50] Inž. arch. Jože Platner, *Dom Saveza nabavljачких задруга државних службеника у Београду*, Poenkareova 21, Arhitektura, br. 4, Ljubljana, 1932, 97–99.

51] Савез набављачких задруга државних службеника, Задруга државних службеника за набавку намирница у Београду, Главни савез државних чиновника и службеника у Београду и Задружно коначиште. В., *Savezov dom*, Zadrugarstvo, 5, Beograd, 1929, 26–27.

52] *Zadružno konačište*, Zadrugar, 6, Beograd, 1929, 30–32.

53] *Палаћа Задруге Државних Службеника*, Време, 26. 5. 1929; *Велика чиновничка менза у Београду*, Политика, 14. 11. 1929.

54] Изузетно акустичне просторе Леко је извео и у Дому ратних војних инвалида и у амфитеатру Патолошког института Клиничког центра Србије.

55] Укупно је изведено 25 станова за издавање задругарима и то: три трособна стана, дванаест двособних и десет једнособних.

56] Овакав модел грађанског стана прихватила је већина архитеката која је стварала у међуратном периоду, не мењајући радикално његову основну организацију. Простор је организован из три целине: јавни (хол, салон, трпезарија), приватни део стана (спаваће собе и купатило) и помоћне просторије (кухиња, остава, соба за послугу, тоалет). Централни комуникацијски простор најчешће представља трпезарија или хол, а око ње, односно њега, распоређени су салони, кабинети и спаваће собе, окренути ка улици, и помоћне просторије, оријентисане ка дворишној страни објекта. О концепцији „београдског стана“ видети у: Б. Несторовић, *Еволуција београдског стана*, ГМБ, II, Београд, 1955, 247–270; Љ. Благојевић, *Модерна кућа у Београду (1920–1941)*, Београд, 2000, 37–40.

57] О архитектонској пластици на београдским фасадама видети у: М. Маринковић, *Архитектонска пластика јавних објеката Београда (1918–1941)*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2005. године.

58] И поред тога што је вајар Лукић имао своју импресионистичку фазу и што делимично припада конструктивном смеру у српској скулптури, он је у основним контурама остајао класичан, па су га мимоилазиле како модерна тако и конзервативна критика. М. Рудић, *Srpska skulptura 1880–1950*, Jugoslovenska skulptura 1870–1950,

Beograd, 1975, 68; М. Маринковић, *Архитектонска пластика јавних објеката Београда (1918–1941)*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2005. године, 223.

59] У архитектури Београда у међуратном раздобљу – у контексту заступљености, степеновања и распореда архитектонске пластике у композицији фасаде – мотив главе се распоређује дуж читаве фасаде и то у периоду 1921–1938. године.

60] Релеф на фасадама је заступљен у периоду од 1922. до 1937. године и то најчешће између прозора од првог до последњег спрата. Представа жене са цвећем и с рогом изобиља симбол је плодности.

61] Полуфигуре су обично носиоци архитектонских елемената дуж спратова или се ређе налазе на врху грађевине, а заступљене су у градњи од 1920. до 1938. године. Деца с воћем представљају алегорију плодности.

62] Ђ. Sikimić, *Fasadna skulptura u Beogradu*, Beograd, 1965, 97–98; D. Šarenac, *Mitovi, simboli, skulpture na beogradskim fasadama*, Beograd, 1991, 66; М. Маринковић, *Архитектонска пластика јавних објеката Београда (1918–1941)*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2005. године, 222–224.

63] Dž. K. Kuper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Beograd, 1986, 29, 33, 71, 134; М. Lampić, *Mali rečnik tradicionalnih simbola*, Beograd, 2000, 24, 29, 112, 120.

64] О настанку радиофонског дела видети у: Зоран Јерковић, *Уметничка оаза*, у: Дежурно ухо епохе. Радио Београд 1924–1999, прир. Андрић Љубосав, Београд, 2000, 254–257.

65] Зоран Јерковић, *Уметничка оаза*, у: Дежурно ухо епохе. Радио Београд 1924–1999, прир. Љ. Андрић, Београд, 2000, 254–257.

66] О развоју Радио Београда видети у: P. J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941*, Beograd, 1992, 77–83; М. Јокић, *Историја радиофоније у штри епохе*, Епоха 1, Настанак радија: (1877–1906), Епоха 2, Директни преноси: (1906–1948), Епоха 3, Магнетофонска револуција: (1944/1949–2004), Београд, 2004, 2008; R. Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi*, Beograd, 2005, 106–114.

67] О згради Прве хрватске штедионице у Кнез Михаиловој 42 видети: И. Р. Марковић, *Прва хрватска штедионица архитекта Диониса Сунка*, Наслеђе, V, Београд, 2004, 103–118.

68] Радио Београд је почео с радом 1. октобра 1924. године, истог дана када и Радио Беч. Емисиона станица Београд/Раковица радила је непуне две године (1924–1926), а својим радом створила је програмске основе из којих ће се у пуној мери развити редован програм Радио Београда.

69] Радио Београд је у изнајмљеним просторијама у згради САНУ остао све до 1947. године, када се сели у зграду Занатског дома, на углу улица Хиландарске и Светогорске, у којој је до данашњих дана. О историји и архитектури зграде САНУ видети: Документација ЗСКСГБ, Досије споменика културе.

70] Исте године пренесен је први свечани камерно-музички концерт, емитован први радио-пренос фудбалске утакмице, први радио-пренос хорског певања и оперско извођење. Прва редовна хумористичка емисија емитована је новембра 1936, а 1. маја 1937. године почело је емитовање информативне емисије Радио Београда.

71] О развоју радио-драме и попису свих изведених (1929–1947), снимљених и архивираних радиофонијских дела остварених у Радио Београду (1949–2004) видети у: В. Ђонић, А. Рајић, *Фонографија радиофонијских дела Драмској програма Радио Београда 1924–2004*, Београд, 2004; М. Јокић, *Историја радиофоније у штри епохе. Трећа епоха. Магнетофонска револуција (1949–2004)*, Београд 2008.

72] В. Ђонић, А. Рајић, *Фонографија радиофонијских дела Драмској пројекта Радио Београда 1924–2004*, Београд, 2004, 3.

73] М. Јокић, *Историја радиофоније у шри епохе. Трећа епоха. Мајнејфонска револуција (1949–2004)*, Београд, 2008, 205.

74] В. Ђонић, А. Рајић, *Фонографија радиофонијских дела Драмској пројекта Радио Београда 1924–2004*, Београд, 2004, 3.

75] Драмски програм Радио Београда основан је јануара 1976. године као организациона и продукциона целина обједињавањем Првог и Трећег програма, с тим што су у састав нове редакције ушле и радио-драме за децу и радио-комедија.

76] Добитници награда су: *Prix Monte Carlo* – Татић и Хемон (1991); *Prix Japan* – Соња Малавразић (1987); *Urtina prize* – Мирослав Јокић и Драгослав Девић (1987); *Prix Muflon* – Душан Ристић и Мирослав Јокић (1988). Детаљан попис награђених радио-драма видети на: http://www.radiobeograd.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=126&Itemid=100 (5. 2. 2012)

77] Комплетна фонотека драма насталих у овом студију чува се у матичној кући у Архиви Радио Београда у Хиландарској улици.

78] Почетком педесетих година прошлог века, набавком већег броја магнетофона, десио се нови, револуционарни, почетак развоја српске радиофоније. Бескрајне могућности употребе снимљеног звука, усавршавањем система за миксовање – миксете, што је ширило могућности монтаже, у потпуности су измениле стваралачку свест о звуку као средству уметничког израза, чиме је радио-драма зашла у епоху магнетофонске револуције. М. Јокић, *Историја радиофоније у шри епохе. Трећа епоха. Мајнејфонска револуција (1949–2004)*, Београд, 2008, 207.

79] О Музеју Телевизије Београд у оснивању, иницијативи за његово оснивање, сакупљању, класификовању, инвентарисању материјалне и нематеријалне баштине, првој збирци техничких уређаја и њиховом утврђивању за покретна културна добра, као и активном раду на очувању програмско-техничке медијске баштине видети на: <http://www.tvist.rs/muzejtv.htm> (10. 2. 2012)

Summary: SAŠA MIHAJLOV

THE BUILDING OF THE ASSOCIATION OF STATE EMPLOYEES PURCHASING COOPERATIVES

The headquarters of the Association of State Employees Purchasing Cooperatives at 21 Makedonska Street in Belgrade was built from about mid-1928 to mid-1929 after the second-prize design of the architect Dimitrije M. Leko, one of the most important and staunchest exponents of academism in Serbian interwar architecture. The building holds an important place in Leko's work, being his first major design, which established and clearly defined his distinctive style. It is a monumental five-level building on a three-wing plan in the shape of a horseshoe. The basement housed a restaurant, the ground floor was intended for commercial use, the first floor housed the offices of the Association, the three upper floors had rental flats for cooperative members, and the mansard rooms were intended for overnight accommodation. The building's complex and multipurpose character, combining commercial, prestigious public and dwelling spaces, its functional and well-balanced architecture expressed in a restrained academism, its moderate use of architectural decoration and the monumentality achieved through a simple, compact and symmetrical volume contribute to its value, ranking it among the most important works of the Serbian architecture of more recent times.

Owing to its remarkable acoustics and spatiality, the hall of the building, which was the largest in the capital at the time, intended for conferences, meetings and entertainment events, and as a rental space, came to be associated with Studio 10 of Radio Belgrade, which began operating there after the Second World War. Many radio broadcasts and dramas recorded in this studio made this space the trademark of Radio Belgrade's entire drama production, one of Serbia's most important representatives in the world and the recipient of prestigious international awards. Radio dramas created in this Studio constitute a legacy of lasting cultural value, an indelible part of the history of radio and of culture at large. The outstanding heritage deposited at Studio 10 consists of an archive of sound effects accumulating since the 1920s, as well as studio equipment for sound recording and processing, which constitutes an important example of technical culture. The activity of Radio Belgrade Studio 10, which has made the creation of sound and with sound an indissoluble part of Serbia's cultural heritage, affirms the building's exceptionality and its artistic, cultural and social significance.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Poincare (today's Makedonska) Street, ca 1930 (Divna Djurić Zamolo, *Beograd 1930. godine na fotografijama Jeremije Stanijevića*, Belgrade 1973)

Fig. 2 Ground-floor plan (Historical Archives of Belgrade)

Fig. 3 First-floor plan (Historical Archives of Belgrade)

Fig. 4 Second-, third- and fourth-floor plan (Historical Archives of Belgrade)

Fig. 5 Cross-section (Historical Archives of Belgrade)

Fig. 6 Front façade design (Historical Archives of Belgrade)

Fig. 7 Front façade in 2012 (photo by Snežana Negovanović)

Fig. 8 Vestibule in 2012 (photo by Snežana Negovanović)